

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research
Cilt: 15 Sayı: 91 Ağustos 2022 & Volume: 15 Issue: 91 August 2022

Received: Aug 01, 2022, Manuscript No. jisr-22-72300; Editor assigned: Aug 03, 2022, Pre
QCNo. jisr-22-72300 (PQ); Reviewed: Aug 17, 2022, QC No. jisr-22-72300; Revised: Aug 22,
2022, Manuscript No jisr-22-72300(R); Published: Aug 31, 2022, DOI:
10.17719/jisr.2022.72300

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

CUMHURİYET DÖNEMİNDE MUŞ'DA TARIM ALANINDAKİ GELİŞMELER DEVELOPMENTS IN AGRICULTURE IN MUŞ IN THE REPUBLIC PERIOD

Y. Kaştan^{1*}
S. Alpaslan²

ÖZ

29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte Türkiye'de pek çok alanda olduğu gibi tarım ve hayvancılık alanında da önemli gelişmeler olduğu bilinmektedir. II. Dünya Savaşı sonrasında dünyada başlayan gelişmişlik ölçütleri arasında tarım ve hayvancılık alanındaki veriler de yer almıştır. Ülkede DPT sonrasında il ve bölgelerin gelişmişlik kriterleri arasında tarım ve hayvancılık alanındaki göstergeler önemli bir yer tutmaktadır. Yüzölçümü 8. 196 km² olan Muş İl'inde halkın çoğunluğu kırsalda yaşamakta, geçim kaynağını tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır.

Bu çalışma bir sosyal tarih çalışması niteliğinde olup Muş'un Cumhuriyet döneminde tarım ve hayvancılık alanındaki gelişimi incelenerek sonuç ortaya konulmuştur. Araştırmada, Cumhuriyet döneminde Muş'ta ekili alanların ürünlere göre dağılımı, ana ürünler bakımından Muş ekim alanlarının ve üretiminin Türkiye toplamındaki payı, işletme büyüklüklerine göre toprak dağılımı, hayvan sayıları, hayvansal ürünlerin üretimi (ton olarak) ve bunların Türkiye üretimindeki payı, DIE ve TÜİK verilerine göre araştırılmış, ilin değerleri ile Türkiye ortalaması karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muş, Cumhuriyet Dönemi, tarım, hayvancılık, gelişme.

Abstract

With the declaration of the Republic on October 29, 1923, it is known that there are many developments in the field of agriculture and animal husbandry as well as many other areas in Turkey. In the development criteria that started in the world after World War II, there were also data on agriculture and animal husbandry. Indicators in the field of agriculture and animal husbandry have a significant place among the development criteria of the provinces and regions after DPT in the country. The area of Mus province, which has a surface area of 8. 196 km², the majority of the population lives in the countryside and the livelihood is agriculture and animal husbandry.

This study serves as a social history of the period of the Republic and Mus in the field of Agriculture and animal husbandry in the development it is demonstrated by examining the result. The survey of cultivated fields in the Republican period according to the distribution of the products in Mus, Mus in Turkey in terms of areas and production of Main products of October the total share, the size of the business, according to the land distribution, animal numbers, animal products production (in tons) and their share in Turkey production, according to DIE and TUIK data, researched, and compared the values with the average of Turkey. In this study, administrators of Gündoğmuş Boarding Primary Schools were asked about their personal problems, their educational problems, their reasons for being in school (working-reading-child's parents), their satisfaction about working at school and their situation The proposal for a solution to the related problems has been researched.

Keywords: Mus, Republican Period, agriculture, livestock, development.

*Prof. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, kastanyuksel@hotmail.com

²Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dalı Doktora Öğrencisi, seda__alpaslan@hotmail.com

1. GİRİŞ

Muş, bir Doğu Anadolu ili olup, 8 196 km²'lik yüzölçümü ile ülke alanının % 1,1'ini kaplamaktadır. İl, doğudan Ağrının Patnos ve Tutak, Bitlis'in Ahlat ve Adilcevaz, kuzeyden Erzurum'un Karayazı, Hınıs, Tekman, Karaçoban, batıdan Bingöl'ün Karlıova ve Solhan, güneyden ise Diyarbakır'ın Kulp, Siirt'in Sason ve Bitlis'in Güroymak ve Mutki ilçeleri ile çevrilidir. Muş Güney Doğu Toros Dağlarının uzantısı olan Haçreş dağlarının önemli zirvelerinden Kurtik Dağının kuzeye bakan yamaçlarında, Çar ve Karni derelerinin aktıkları vadiler arasında kuruludur.

Muş yüksek ve dağlı bir yörededir. İl alanının yüzde 34,9'nü kaplayan dağlar, Güney Doğu Torosların uzantılarıdır. Bu dağlar, Alp-Himalaya kıvrım sistemiyle birlikte oluşmuş genç dağlardır. Rakım, genellikle 1250 metrenin üzerindedir. IV. zaman genç ve verimli alüvyonlarla örtülü ovalar, il yüzölçümünün yüzde 27,2'sini kaplar. Murat vadisi il topraklarını doğu-batı doğrultusunda parçalamıştır. Genellikle 1500-1700 m rakımlı platolar il alanının yüzde 37,9'nu kaplar.

Güneydoğu Toros Dağları'nın uzantıları Muş il alanını çevreler. Eskiden gür ormanlarla örtülü olan bu genç dağlar, zamanla çıplaklaşmıştır. Muş ilinin başlıca önemli dağları Akdoğan (Hamurpet), Şerafettin, Bilican, Bingöl, Haçreş (Karaçavuş, Çavuş), Otluk ve Yakupağa dağlarıdır.

Platolar il alanının 37,9'nü oluşturur. İl alanının kuzey ve kuzeybatısında yer alan bu platolar Murat vadisinin tavanı ile bu dağların zirveleri arasında sıralanır. Az dalgalı ve kalın bir toprak tabakası ile örtülüdürler. Bol sulu ve otludurlar. Bu nedenle Muş tarımının en gelişmiş dalı hayvancılıktır.

Muş ilindeki vadiler Murat Irmağı ve kollarınca açılmıştır. Bu vadilerin en önemlisi Murat Vadisidir. Muş il alanının yüzde 27,2'sini ovalar oluşturur. En önemlisi Muş, Bulanık, Malazgirt ve Liz Ovalarıdır. Muş il alanı Fırat Havzası içindedir. İl topraklarını sulayan önemli akarsular Murat ile onun kolu olan Karasu'dur. Muş ili sınırları içinde kalan başlıca göller: Haçlı (Bulanık), Hamurpet (Akdogan), Küçük Hamurpet, Gaz (Kaz) gölleridir.

2. CUMHURİYET DÖNEMİNDE MUŞ'TA BİTKİSEL ÜRETİM FAALİYETLERİ

2.1. Birkisel Üretim Faaliyetleri

Muş'ta tarımsal faaliyetin türü, niteliği ve yöntemi büyük ölçüde doğal koşullara bağlıdır. Bu doğal koşullar, yani iklim ve toprak özellikleri, genellikle bitkisel üretim için önemli darboğazlar oluşturmaktadır. Söz konusu darboğazlar, insan eliyle gerçekleştirilen yöntemlerle aşılamadığından, başka bir deyişle, tarımda verimliliği etkileyen makine, gübre, sulama, ilaç vb. girdilerin kullanımı da, hem nitelik hem de nicelik bakımından yetersiz olduğundan, il bitkisel üretiminde verim genel olarak düşüktür.

İlde bitkisel üretim, Muş, Bulanık, Varato ve Malazgirt ovalarında yapılır. Bu ovalardan en önemlisi Muş Ovası'dır. İli çepeçevre kuşatan dağların arasında kalan ve Muş'un orta kesimini kaplayan bu ova, Iğdır Ovası'ndan sonra Doğu Anadolu'nun en geniş ovasıdır. Fırat Irmağı'nın iki büyük kolundan biri olan Murat Irmağı tarafından sulanan 2 000 km² genişliğindeki Muş Ovası ilin bitkisel üretime elverişli en geniş düzlüğünü oluşturmasına karşın, bitkisel üretim çok sınırlı ölçülerde yapılabilmektedir. Ovada bitkisel üretimi sınırlandıran başlıca etken iklimdir. Muş'ta kışlar çok sert geçer ve bol kar yağışı alır. Karlar ilkbaharda birden eriyince, yer yer yarım metreye kadar yükselen su birikintileri ovayı kaplar. Kimi yıllarda 1

ay kadar süren bu su birikintileri, bitkilerin çürümesine neden olduğu için, tarla tarımını çok güçleştirir. Planlanan, ancak henüz yapımı gerçekleştirilemeyen drenaj kanalları yapıldığında, ovanın geniş kesimleri bitkisel üretime açılabilir. Muş'ta bitkisel üretim yapılan öteki düzlüklerden Malazgirt ve Varto ovaları, genellikle kum ve çakıllı topraklardan oluşan fazla verimli olmayan ovalardır.

İldeki tarıma elverişli toprakların en büyük bölümünü oluşturan çayır ve meralar 437 550 hektar genişliğindedir. Bunun il yüzölçümüne oranı % 53,4'tür; yani, Muş' un yarısından fazlası çayır ve meralarla kaplıdır. Bu da, hayvancılığın il ekonomisi içindeki öneminin bir açıklıdır. Nadasa bırakılan topraklar da içinde olmak üzere, tüm bitkisel üretim alanı 264 300 hektar kadar olup, il topraklarının % 32,2'sini oluşturur. 97 500 hektarlık bir alına yayılan orman ve fundalar ise il alanının % 11,9'unu kaplar. Muş'ta hiçbir tarımsal etkinliğin yapılmadığı topraklar 20 250 hektar genişliğindedir ve il alanının oranı % 2,5'tir.

1970'lerin sonunda ilde bitkisel üretim yapılan alanın 80 000-90 000 hektar dolayında değişen bölümü yaklaşık 1/3'ü nadasa bırakılır. Böylece fiilen ekim yapılan alan genellikle 180 000-190 000 hektar arasındadır. İlde, su kaynaklarının zenginliği, nadas oranının öteki Doğu Anadolu illerine göre düşük olmasını sağlamaktadır.

Bitkisel üretim yapılan alanlar, 1950'lerden sonra, hızlı bir biçimde genişlemeye başlamış ve bu genişleme 1980'lerin başına değin sürmüştür. Başka birçok ilde görülen, ekim alanlarının doğal sınırlarına dayanması, hatta bu sınırları aşması olgusu, Muş'ta söz konusu değildir. Kimi önlemler alındığında, ekim alanları daha da genişleyebilir.

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan He	21 114	91 545	149 735	185 856
Toplam Tahıllar	94,6	97,1	97,4	92,0
Buğday	63,2	5,8	91,4	84,5
Arpa	13,1	7,1	3,6	7,3
Mısır	10,3	3,5	2,1	0,2
Toplam Baklagiller	4,8	1,1	1,5	1,4
Nohut	2,1	0,3	0,3	0,6
Şeker Pancarı	*	0,8	0,1	3,2
Tütün	0,1	0,1	0,2	0,6
Diğerleri	0,5	0,9	0,9	3,3

Tablo 1: Ekili Alanların Ürünler Göre Dağılımı (%) (DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleleri; DİE, Zirai Bünye ve Üretimi 1960-62; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim- İlgili Yıllar)

Muş'ta bitkisel üretim gelişmemiştir. İl bitkisel üretimine, geleneksel bir biçimde yapılan, düşük verimli tahıl tarımı egemendir, çeşitlenme azdır. Hem bitkisel, hem de hayvansal ürünler üretiminde, yetiştirilen ürünleri değerlendirecek sanayi tesislerinin olmayışı, ilin geri ekonomik yapısının sürmesine yol açan bir etkidir. Üstelik bu, Muş'u büyük ölçüde öteki illere bağımlı kılar.

Bitkisel üretim, hemen hemen tümüyle tarla bitkileri üretimine dayanır. Bağ-bahçe tarımı son derece önemsizdir. Bundaki ana etken de olumsuz iklim ve toprak koşullarıdır. % 13 dolayında çoraklık, % 11 dolayında yaşlık, % 12'nin üzerinde taşlık ve % 56'dan fazla su erozyonu sorunu bulunmaktadır. Sürüme, elverişli olmayan, çayır-mera ve orman- funda alanı olarak kullanılması gereken topraklar 456 100 hektar genişliğindedir (İl topraklarının % 55,6'sı). Toprak-Su'nun 1980 verilerine göre İlde fiilen çayır-mera (437 550 hektar) ve orman-funda (97 500 hektar) olarak kullanılan alanın 535 050 hektar olduğu göz önüne alınırsa, bu

tür toprakların kendi doğal sınırların aşarak sürüme elverişli topraklara yayıldığı görülür. İlde ekime dikime, başka bir deyişle, sürüme elverişli topraklar 343 250 hektar genişliğinde olup İl topraklarına oranı % 41,9'dur. Bu % 34,1 olan Türkiye ortalamasının çok üzerindedir.

Muş'ta toplam ekim alanı 1950'lere değin çok sınırlıdır. Bu yıllarda traktörün tarıma girmesi ile ekim alanları hızla genişlemeye başlar. 1950'de 27 000 hektar olan il toplam ekim alanı sürekli bir biçimde artarak 1970'lerin sonunda (1978- 1979-1980 ortalaması) 186 000 hektara yaklaşır. Bu dönemde, il ekim alanı % 585,5 oranında genişler. Aynı yıllar arasında, ekili alanların Türkiye genelindeki artış oranının, % 93,3 olduğu düşünülürse Muş'ta ekim alanının genişleme hızı daha iyi görülür. Ekim alanlarındaki hızlı artış sonucu, bu alanın Türkiye içindeki payı da artmış ve 1950'de % 0,3 olan bu oran 1970'lerin sonunda % 1,1'e yükselmiştir.

Ziraat Bankası'nın 1978 verilerine göre, il bitkisel üretim değerinin % 34'ü buğdaydan, % 22'si tütünden, % 5'i şeker pancarından elde edilir. Muş'un Türkiye tütün üretim değeri içindeki payı % 1,6, şeker pancarı üretim değeri içindeki payı % 0,9, buğday üretim değeri içindeki payı ise % 0,8'dir.

Muş Alparslan Devlet Üretim Çiftliği Muş İl merkezine 7 km uzaklıkta Muş-Erzurum yolu üzerinde kurulmuştur. Ankara-Tatvan- İran demiryolu da çiftliğe 5 km uzaklıktadır. Tatvan-Bitlis- Muş-Bingöl-Elazığ asfaltı ise çiftliğin batı sınırından geçer. İşletme 1949'da zirai kombinalarca kurulmuştur. Kuruluş sırasında işletme alanı tümüyle mera niteliğindedir. Tarımsal faaliyetler işletmenin kuruluşu ile başlamıştır. Çiftlik arazisinden ayrılan alan üzerinde. 1963'te Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı Çayır Mera Yem Bitkileri ve Zooteknik Araştırma Enstitüsü, 1966'da da bir teknik tarım okulu açılmıştır. Böylece, çiftlik çok yönlü bir tarımsal merkez haline getirilmek istenmiştir. Çiftlik alanı 7 200 hektar genişliğindedir. Geçmiş yıllarda bu toprakların tümü sürüm altına alınmış, daha sonra drenaj sorunları nedeniyle, bir bölümünün çayır-mera olarak bırakılması kararlaştırılmıştır. Çiftlikte kuru tarım yapılmaktadır. Yalnızca, bağ-bahçe tarımı yapılan ve yonca- şeker-pancarı, ayçiçeği yetiştirilen 1 200-1 500 dekar dolayındaki bir alan artezyenlerle ve motopomplarla sulanabilmektedir.

Doğal yapının tarım üzerindeki belirleyiciliği ildeki çok geri ve kapalı tarımsal yapı ile karşılıklı etkileşim içindedir. 1950'lere değin Muş, çevre illerle bile, yok denecek kadar az ilişkiye girmiştir. Hele ulusal pazarla ilişki daha da geç ve yavaş ortaya çıkmıştır. Bu da tarımsal faaliyetlerin kapalı, kendine yeterli ve geleneksel niteliğini sürdürmesindeki en temel etken olmuştur. Muş'un ekonomik kapalılığı, ilk olarak 1950lerin ortalarında biraz kırılır. Bu yıllarda, Muş'u batıda Elazığ'a, doğuda Van'a bağlayan karayolunun yapımı ile 1955'te Genç-Muş demiryolunun açılması ilin yakın çevresi ile ekonomik ilişkilerini bir miktar artırdığı gibi, Muş'un ulusal pazar ile ilişkiye geçmesinin de yollarını açar. Ulaşım bağlantısının gelişmesiyle, ilin yüzyıllar boyunca durağan kalan toplumsal yapısında da birtakım değişimler başlar. Yine, aynı yıllarda traktörün ve başka bazı tarım araçlarının tarıma girmesi de sosyo-ekonomik yapıyı değiştirici bir gelişme olur. Ancak, bu değişim çok yavaş ve sınırlı bir biçimde gerçekleşir.

Muş'taki kapalı tarımsal yapı, yerel sermaye birikimini engellediği gibi, 1955'te ilk kez demiryolunun bağlanmasıyla iç pazarla ilişkiye geçen il 1980'lere değin, pazarla tam bütünleşmesini sağlayamaz. 1968'de kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmasına karşın ile yapılan özel yatırımlar pek artmamış, devletin ile yaptığı destekleme girişimleri de sınırlı kalmıştır. 1964'te Muş-Tatvan

demiryolu'nun da açılmasıyla ulaşım olanakları daha da gelişir. 1980lere gelindiğinde Muş, geleneksel ve kapalı bir sosyo-ekonomik örgütlenmenin izlerini, büyük ölçüde taşır.

İl tarımının durağanlığı, ticaret ve sanayinin gelişimini de olumsuz yönde etkilemiştir. 1968'de kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmasına karşın, Muş 1980'lerde ülkenin en az gelişmiş illerindedir.

Muş ekonomisi tarıma dayalıdır ve sosyo-ekonomik yapının çeşitli göstergeleri bakımından ülkenin en geri kalmış illerinden biridir. 1975-1978 arasında, ilde yaratılan gayri safi hasılanın % 65 - % 70'i tarımdan elde edilir. Tarım dışı kesimlerden, yalnız inşaatın % 7,1'e ulaşan payı belirli bir önem taşır. İmalat sanayii ve ticaretin gayri safi hasıla payları ise çok düşüktür. İl ekonomisinin temelini oluşturan tarım kesimi, 1970'lerin sonlarında geleneksel üretim ilişkilerinin bulunmadığı, kendine yeterli, kapalı ve durağan yapısını korur. Bu yüzden, Muş'un 1970'lerin sonlarında yurt içi gayri safi hasıla içindeki payı % 0,3 gibi geri bir düzeydedir. 1980'de il faal nüfusunun % 84,2'sinin yığıldığı tarım kesiminde çalışanların büyük çoğunluğu, geçimini hayvancılıktan sağlamak-tadır. İl tarımsal hasılasının % 70'inin elde edildiği hayvancılık, Türkiye hayvansal üretim değeri içerisinde ancak % 2 dolayında bir paya sahiptir. İlde mera İlde mera hayvancılığı yaygındır ve ilkel yöntemlerle yapılır.

1970'lerin son yıllarında, il tarımsal hasılasının % 70'e yakını hayvancılıktan, % 30 dolayındaki bölümü ise, bitkisel üretimden sağlanır. Yine, aynı yıllarda il bitkisel üretim değerinin Türkiye toplamı içindeki payı ancak % 0,4 olduğu halde, hayvansal üretim değerinin Türkiye içindeki payı % 2'nin üstündedir. 1979'da Türkiye yapağı üretim değerinin % 5,3'ü ve canlı hayvan değerinin % 2,5'i yine Muş'ta yaratılmıştır.

İlde pazar için üretilen başlıca ürünler, 1970'lerde önem kazanan nohut, tütün ve şeker pancarıdır. Ancak, bunların üretimi de pek fazla değildir. Bitkisel üretim, temel-de kuru tahıl tarımına, özellikle buğday yetiştiriciliğine dayanmaktadır. 1970'lerin sonunda bile il ekili alanının % 92'sinin tahıllara ayrılmış olduğu düşünülürse, tahıl üretiminin Muş için önemi daha da netleşir. Ancak verim düşük, üretim kendine yeterlilik düzeyindedir. Verimin düşük olması, tahıllar dışındaki tarla ürünleri için de geçerlidir. Muş ekonomisi yalnız tarıma dayalı olmakla kalmayıp, kapalı ve durağan yapısı sonucu, sanayi ve ticaret gibi tarım dışı faaliyetler için gerekli sermaye birikimini de sağlamaktan uzaktır.

Günergin, (1992) görüşmeyi belli bir amaç doğrultusunda tarafların bir araya gelerek yüz yüze ve sözel bir şekilde bilgi, düşünce, öneri ve fikir alışverişi olarak tanımlamıştır (Aktaran Yineoğlu, Ece, 2007, s. 67). Patton'a göre (1987) görüşmenin amacı, bir bireyin iç dünyasına girerek onun bakış açısını anlamaktır. Görüşme yoluyla deneyimler, tutumlar, düşünceler, niyetler, yorumlar ve zihinsel algılar ve tepkiler gibi gözlenmeyi anlamaya çalışıldığını ifade etmiştir (Aktaran Yıldırım ve Şimşek, 2005, s.120).

Meslek Grupları	Türkiye		Muş	
	Toplam	Toplam	Erkek	Kadın
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek vb	16.349.380	99.577	61.420	38.157
	4,6	1,5	1,9	0,8

Müşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	0,5	0,1	0,1	
İdari Personel vb Çalışanlar	3,1	1,2	1,7	0,3
Ticaret ve Satış Personeli	3,2	0,7	1,1	*
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,4	1,2	1,8	0,2
Tarım, Hayvancılık, Ormanlık, Balıkçılık, Avcılık	64,1	89,0	83,5	98,0
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	21,1	6,3	9,9	0,7
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

Tablo 2: Türkiye ve Muş'ta Faal Nüfusun Mesleğe Göre Dağılımı (%) - (1975) DİE, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 49-Muş İli, 1975; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977

1955'te, tarım kesiminde çalışanların sayısı 62 000 dolayındayken. 1980'de 105 000'e yaklaşır. Tarım kesiminde çalışanların görelî payı ise 1955'te % 90,4 iken 1980'de % 84,2'ye düşer. Muş ekono-misinin tarıma dayalı yapısı, benzer yapıdaki başka illerde de olduğu gibi, faal nüfusun büyük çoğunluğunun "aile içinde ücretsiz" olarak ya da "kendi hesabına" çalışmasına neden olmuştur. İlerdeki kamu görevlileri ve askeri personelin yanı sıra, dönem dönem inşaat işkolunda görülen gelişmeler, ücretli konumda çalışanların sayısının yükselmesi-ne yol açmışsa da, 1975'te ücretlilerin oranı ülke genelindeki oranından azdır. 1980'de il faal nüfusunun % 64,1'i aile içinde ücretsiz, % 22,3'ü kendi hesabına çalışırken, yalnızca % 13,2'si ücretli konumundadır. 5 yıl önce ise söz konusu oranlar sırasıyla % 56,2, % 31,3 ve % 12,3'tür.

Muş'ta tarım kesimindeki faallerin sayısında 1950'yi izleyen 30 yılda büyük bir artış olmuştur. Ancak, söz konusu dönemde tarımda yapısal bir değişim gerçekleşmemiş ve çalışma koşulları eskiye göre pek az değiştiği için, yüksek doğurganlık sonucu hızla artan nüfusun bir bölümü göç yoluyla il dışına gittiği halde, en hızlı artış yardımcı aile bireylerinde gerçekleşmiştir. Aile reisinin ekonomik etkinliğine bir ücret almaksızın katılan bu kişilerin ekonomik açıdan verimlilikleri çok düşüktür. Dolayısıyla Muş'ta tarım kesiminde çalışan nüfusun bu ölçüde artışı bir açıdan da gizli işsizliğin yaygınlaşması anlamına taşır.

Muş tarımında küçükbaş hayvan yetiştiriciliği egemendir. Bu dalda, yardımcı aile bireyine olan gereksinim, bitkisel üretim göre daha azdır, özellikle ilkel üretim tekniklerinin kullanıldığı ilde, bir sürüyü genellikle bir kişi otlatmaya götürmekte, sürünün bakımı da yoğun emek gerektirmemektedir. Bu nedenle, il tarımında yardımcı aile birey olarak çalışanların önemli bir bölümü bitkisel üretimde yoğunlaşmıştır. Bitkisel üretimin gelişkin olmayışı, bu konumdaki faallerden bir bölümünün mevsimlik işçi olarak başka illere göç etmesine yol açar. 1976'da yapılan Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre Muş'un 372 köyünden 96'sı, başka illere mevsimlik tarım işçisi göndermekteydi. Bu nedenle, yıldan yıla yardımcı aile bireylerinin payında dalgalanmalar görülür.

1975'te, tarımdaki faal nüfusun % 62,6'sı yardımcı aile bireyi idi, % 32,3'ü de kendi hesabına çalışıyordu (Tablo 3). Aynı yıl, tarımdaki ücretli oranı % 4,9 idi. 1980'de ise tarımdaki faaller içinde ücretsiz aile işçilerinin payı % 75,6'ya yükselirken, kendi hesabına çalışanların payı % 23,3'e, ücretlilerin payı ise % 1,1'e düşmüştü. Bu önemli iniş çıkışlar, Muş ve komşu illerde tarımsal etkinlikleri belirleyen hava koşullarının değişkenliğinin sonucudur. Kuraklık, don vb nedenlerle iyi ürün alınmayan yıllara, diğer illerin mevsimlik işçi talebi azalmakta, dolayısıyla, Muş'ta yardımcı aile bireylerinin sayısı artmaktadır.

Ekim alanlarında olduğu gibi üretim miktarlarında da ilk sırayı tahıllar alır. İlin ana ürün türü olan tahıllar, hemen hemen tümüyle tüketim amacıyla yetiştirilir. Verimin düşüklüğü, pazarlanabilecek ürün miktarını çok sınırlamaktadır. Muş'ta toplam ekim alanında en geniş yeri tahıllar kaplar. 1950'lerde toplam

ekim alanlarında ortaya çıkan artış, tümüyle tahıl, daha doğrusu buğday ekilen alanlarda olmuştur. 1950'de 27 000 hektar dolayında olan toplam ekim alanının 26 000 hektara yaklaşan bölümünde tahıl ekilidir. Aynı yıl tahıl ekilen alanların il toplam ekili alanı içindeki payı % 95'e yakın olmasına karşın Türkiye içindeki payı % 0,4 kadardır.

	1950		1960-61-62 Ortalaması		1970-71-72 Ortalaması		1978-79-80 Ortalaması	
	Ekim Alanı	Üretim/Ton	Ekim Alanı	Üretim/Ton	Ekim Alanı	Üretim/Ton	Ekim Alanı	Üretim/Ton
Toplam Ekili Alan	0,32		0,61		0,95		1,14	
Toplam Tahıllar	0,38	0,43/25244	0,69	0,65/92953	1,10	0,66/121233	1,26	0,74/183052
Buğday	0,44	0,57/17019	1,01	0,98/78037	1,58	0,92/109385	1,70	0,97/163686
Arpa	0,24	0,25/4035	0,23	0,21/7155	0,21	0,15/5590	0,50	0,37/18955
Mısır	0,52	0,68/2710	0,47	0,64/6190	0,50	0,55/5583	0,05	0,03/411
Toplam Baklagiller	0,29	0,26/832	0,18	0,23/1347	0,41	0,26/1629	0,37	0,41/3147
Nohut	0,64	0,48/296	0,28	0,26/234	0,29	0,29/417	0,58	0,79/1868
Şeker Pancarı	0,01	/7	0,48	0,27/8872	0,06	0,03/1630	2,17	0,84/68134
Tütün	0,01	0,03/26	0,04	0,06/62	0,09	0,12/203	0,45	0,71/1745

Tablo 3: Ana Ürünler Bakımından Muş Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%) (DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve Üretimi 1960-62; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim- İlgili Yıllar)

Muş'ta tahıl ekilen alan sürekli genişleyerek 1970'lerin sonunda 171 000 hektara yaklaşmıştır. Söz konusu yıllarda il ekili alanında % 92'sinde tahıl yer alır. 1950 ile 1970'lerin sonu arasında il tahıl alanları % 566,6 oranında genişlemiş ve Türkiye ölçeğinde % 93,3 olan artış oranını çok aşmıştır. Bu hızlı artış sonucu ilin Türkiye tahıl alanları içindeki payı 1950'de % 0,4 iken 1970'lerin sonunda % 13'e yükselmiştir. Tahıllardan en çok ekileni buğdaydır. 1950'de 17 000 hektarı aşkın alan buğday ekimine ayrılmıştır. Söz konusu alan 1960'lann başında (1960-1961-1962 ortalaması 79 000 hektara, 1970'lerin sonunda ise 157 000 hektara yaklaşmıştır. 1950'de il ekim alanının % 63 dolayındaki bölümü buğday ekimine ayrılmışken. 1970'lerin sonunda % 85'e yaklaşmıştır. 1950 ile 1970'lerin sonu arasında % 816 oranında genişleyen buğday alanlarının Türkiye içindeki payı da % 0,4'ten % 1,7'ye çıkmıştır.

Arpa, buğdaydan sonra en çok ekilen tahıldır. 1950'de 3 500 hektar dolayında olan arpanın ekim alanı 1970'lerin sonunda 13 600 hektarı aşar. Ekim alanının mutlak olarak artmış olmasına karşın bu alanın il ekili alan içindeki payı 1950'de % 13,1 iken 1970'lerin sonunda % 7,3'e düşmüştür. İl arpa ekim alanının Türkiye içindeki payı ise çok düşüktür.

1950'de 25 000 ton dolayında olan toplam tahıl üretimi, ekim alanlarındaki artışa bağlı olarak, 1970'lerin sonunda 183 000 tonu aşar. Bu yıllar arasında il tahıl üretimi % 625 oranında artmış ve aynı yıllarda % 316 dolayında olan Türkiye tahıl üretimi artışının üzerine çıkmıştır. Yine de, il toplam tahıl üretiminin Türkiye içindeki payı düşüktür. Bu pay, 1970'lerin sonunda % 0,7'dir.

İlde yetiştirilen en önemli tarla bitkisi buğdaydır. 1950'de 17 000 tonu biraz aşan il buğday üretimi 1970'lerin sonunda 164 000 tona yaklaşır. Bu dönemde il buğday üretimi % 862'ye yakın oranda artar ve aynı yıllarda Türkiye genelinde % 465 olan artış oranının iki katına yaklaşır. 1950'de il buğday üretiminin Türkiye içindeki payı % 0,6 dolayındayken 1970'lerin sonunda % 1'e yaklaşır. İlde buğday en çok Malazgirt İlçesi'nde ekilir.

Buğdaydan sonra en çok arpa üretilir. İl arpa üretimi 1950'de 4 000 ton dolayındayken düzenli bir biçimde artarak 1970'lerin sonunda 19 000 tona yaklaşır. İlin Türkiye arpa üretimi içindeki payının düşük olduğunu belirtmek gerekir. 1970'lerin sonunda bu pay % 0,4'e yakındır. Muş'ta arpa en çok Bulanık İlçesi'nde üretilir.

1970'lerin ikinci yarısında bir un fabrikası kuruluncaya kadar Muş'ta yetiştirilen buğday, Malatya ve Elazığ'a yollanır, buralarda öğütüldükten sonra geri getirilir. 1970'lerde tütün ve şeker pancarı üretiminin yaygınlık kazanması ile tahılların egemenliği sınırlı ölçüde de olsa kırılabilmiştir. Ancak, 1970'lerin sonunda bile, ekim alanlarının % 92'sini tahılların kaplaması, bu kırılmanın henüz çok güçsüz olduğunu göstermektedir.

1970'lerde sulamada, gübreleme, makine kullanımında kısıtlı olsa da sağlanan gelişmeye karşın, tarımsal ürünlerde de belirgin verim artışları görülmez. Bu olgu, 1980'lerin başında bile tarımda geriliğin sürmekte olduğunu bir kanıttır. İl'de verimi Türkiye genelini aşan ürünler yalnızca tütün ve nohuttur. En temel ürün durumunda olan buğdayda bile verim, Türkiye ortalamasının çok altındadır.

Muş, Türkiye'de buğday veriminin en düşük olduğu illerden biridir. 1950'de Muş'ta hektardan 993 kg buğday alınmıştır. Bu miktar 1970'lerin sonuna değin hektarda 1 000 kg'ı aşamamış ve yıldan yıla önemli dalgalanmalar göstermiştir. 1970'lerin sonunda Muş'ta hektar başına 1 043 kg buğday alınmıştır. Aynı yıllarda Türkiye ortalaması 1 829 kg'dır.

Arpa verimi de benzer biçimde düşüktür ve zaman içinde çok az artmıştır. 1950'de hektarda 1 134 kg olan arpa verimi 1970'lerin sonunda 1 389 kg'a çıkmıştır. Buna göre artış ancak % 22,5 oranındadır. Aynı yıllar arasında Türkiye genelinde arpa verimi % 69,4 artarak, 1970'lerin sonunda hektarda 1 865 kg'a çıkmıştır.

Ürün Türü		1950	1978-79-80 Ortalaması	Artış Oranı
	Muş	993	1 043	5,01
	Türkiye	770	1 829	137,5
Arpa	Muş	1 134	1 389	22,5
	Türkiye	1 101	1 865	69,4
Nohut	Muş	512	1 590	210,5
	Türkiye	677	1 160	71,3
Şeker Pancarı	Muş	1 167	11 542	889,0
	Türkiye	17 429	29 859	71,3
Tütün	Muş	839	1 536	83,1
	Türkiye	634	975	61,5

Tablo 4: Muş ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%), (DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

İlde 1970'lerde nohut üretimi artar. Muş'ta baklagiller ekimi küçük bir alana yayılır. 1970'lerin sonunda İl'deki toplam baklagiller ekim alanı 2 500 hektarın biraz üzerindedir ve bu İl ekim alanının yalnızca % 1,4'ünü kaplar. İlde ekilen baklagillerden en önemli olanı nohut'tur. Nohut ekimi. 1970'lerin son yıllarında biraz önem kazanmıştır. Bu yıllarda. İlde 1 200 hektara yakın alanda nohut ekilmiştir. Muş'ta 1950'de 800 ton dolayında olan baklagiller üretimi 1970'lerin sonunda 3 100 tonu aşar. Bu artışa karşın, İl baklagiller üretiminin Türkiye içindeki payı çok düşüktür. Söz konusu, pay 1970'lerin sonunda. % 0,4 olmuştur. İlde en çok üretilen baklagil türleri nohut ve fasulyedir. Baklagil üretiminin en çok olduğu İlçe Malazgirt'tir. Nohut verimi ülke

ortalamasından yüksektir. 1950 ile 1970'lerin sonu arasında nohut verimi % 211 oranında artarak, hektarda 1590 kg'a çıkmıştır. 1970'lerin sonunda nohut verimi Türkiye genelinde hektarda 1 160 kg'dır.

Tütün ve şeker pancarı ise Muş üreticisinin pazarla ilişkisini sağlayan ana bitkisel ürünlerdir. 1970'lerin ikinci yarısında tütün ve pancar üretimindeki artışa bağlı olarak, sanayi bitkileri üretimi önem kazanmaya başlar. Ancak, İl'de yetiştirilen hiçbir ürünün Türkiye içindeki payı % 1'den büyük değildir. 1970'lerin başına değin çok küçük bir alan kaplayan tütün ekimi, bu yıllarda yaygınlaşmış ve 1977'de 2 700 hektarı aşmıştır. 1978'de 1 800 hektara düşen tütün ekimi 1979'da yalnızca 436 hektar olarak gerçekleşmiş, 1980'de ise 1 100 hektara yükselmiştir. 1970'lerin sonunda il ekim alanının % 0,6'sı tütün ekimine ayrılmıştır. Bu yıllarda İl tütün ekim alanının Türkiye içindeki payı ise % 0.5 kadardır.

Şeker pancarı ekimi 1970'lerin ikinci yarısında yaygınlaşmıştır. 1975'te 750 hektar olan şeker pancarı ekim alanı 1976'da 2 500 hektar dolayına, 1978'de ise yaklaşık 6 500 hektara çıkmıştır. 1979 ve 1980'de ise şeker pancarı ekilen alan 5 800 hektarın altında kalmıştır. Muş Şeker Fabrikası'nın 1983'te üretime geçmesi, bu ürünün ekimini daha da yaygınlaştıracaktır. 1970'lerin sonunda pancar ekilen alanın İl ekim alanı içindeki payı % 3,2, Türkiye içindeki payı ise % 2,2'dir.

1970'lerin başında Muş'un tütün üretimi yalnızca 200 ton kadardır. İl tütün üretimi ilk kez 1975'te 1 000 tonu aşmış ve yaklaşık 1 300 ton olarak gerçekleşmiştir. 1976'da 2 000, 1977'de 3. 000 tonun üstüne çıkmıştır. 1978'de 2 500 ton olan tütün üretimi, 1979'da ani bir düşüşle 500 tona inmiştir. 1980'de yeniden 2 000 tonun üstüne çıkmıştır. Üretim artışına karşın, ilin Türkiye tütün üretimi içindeki payı düşüktür. Bu pay 1970'lerin sonunda % 0,7'nin biraz üzerindedir.

Muş'ta şeker pancarı üretimi 1950'lerde başlamış, ancak, ekonomik bir önem kazanması, 1970'lerin ikinci yarısında olmuştur. 1950'de yalnızca 7 ton olan il şeker pancarı üretimi 1958'de 2 000 ton, 1960'ta ise 10 000 ton dolayına çıkmıştır. Bu yıllarda üretilen şeker pancarını ilde işleyecek bir fabrika olmadığı için, ürün komşu illere yollanıyordu. Şeker pancarı üretimi, 1960'ların sonları ve 1970'lerin başında bir miktar düşmüş, 1970'lerin ikinci yarısında ise yeniden canlanmıştır. 1974'te, 1960'ların başındaki düzeyine yeniden ulaşan şeker pancarı üretimi, 1975'te ilk kez 10 000 tonu aşarak 11 700 tona yaklaşmış, daha sonraki yıllarda artışını sürdürerek, 1979'da 100 000 tona yaklaşmıştır. Ancak, 1980 rekoltesi çok düşük düzeyde gerçekleşmiş ve 21000 ton kadar ürün alınabilmiştir. Şeker pancarı üretiminin 1983'te üretime geçen Muş Şeker Fabrikası nedeniyle daha da artması beklenir.

Üretim artışına karşın İl şeker pancarı üretiminin Türkiye içindeki payının düşük olduğunu belirtmek gerekir. 1970'lerin sonunda bu pay % 0,8 dolayında olmuştur. Muş'ta şeker pancarı en çok Merkez İlçe ve Bulanık'ta üretilir.

İl'de verimi Türkiye ortalamasının üzerinde olan öteki bitki tütündür. 1970'lerin sonunda İl tütün verimi hektar başına 1 536 kg'dır ve aynı yıllarda 975 kg olan Türkiye ortalamasının bir hayli üzerindedir. Üretimi 1970'lerin ikinci yarısında yaygınlaşan şeker pancarının verimi de Muş'ta çok düşüktür. 1970'lerin başında hektarda 20 123 kg olan pancar verimi, 1970'lerin ikinci yarısında önemli ölçüde düşmüş ve 1970'lerin sonunda 11 542 kg olarak gerçekleşmiştir. Muş, buğdayda olduğu gibi pancarda da verimin en düşük

olduğu illerden biridir. 1970'lerin sonunda hektar başına şeker pancarı verimi Türkiye genelinde ise 29 859 kg olarak gerçekleşmiştir.

Muş'ta çok sınırlı olan sebzeçilik akarsu boylarında yerel gereksinimi karşılamak için yapılır. 1980'de ilde sebze yetiştirilen alan 1 600 hektarın biraz üzerindedir ve aynı yıl toplam 37 750 ton sebze elde edilmiştir. En çok yetiştirilen sebze ise lahanadır. Muş'ta kavun ve karpuz üretimi de önem taşır.

Vadilerin arasında yer alan mikroklimalarda meyvecilik yapılırsa da, bu faaliyet ekonomik bir önem taşımaz. İlde vadilerin tabanlarında yer yer meyveciliğe elverişli mikroklimaların bulunmasına karşın meyvecilik gelişmemiştir. Meyveciliği özendirmek için Alparslan Devlet Üretim Çiftliği'nde yetiştirilen fidanlar üreticilere dağıtılmaktadır. Ancak, meyvecilik ekonomik değer taşıyan bir etkinlik olmaktan çok uzaktır. Meyvecilik, pazar için değil, tüketim amacıyla yapılır. 1980'de il bağ alanı ise yalnızca 170 hektardır.

1970'lere değin ilde hemen hemen yalnızca tahıllar üretilir. Geçimlik düzeyde yapılan tahıl üretimi makine kullanımını gerektirmez. Ayrıca, toprakların engebeli yapısı, makine kullanımı da güçleştirir. Üreticilerin pazarla ilişkilerinin sınırlılığı ve gelirlerinin düşüklüğü de, herhangi bir teknolojik yatırım yapmalarını engeller. 1970'lerde tütün ve şeker pancarı üretiminin gelişmesiyle pazarla ilişkileri güçlenen üreticilerin en azından bir bölümü yatırım yapmaya yönelir. Bu yatırım çoğunlukla traktör alma biçimindedir. Giderek öteki tarım araçlarının kullanımı da artar. Ancak, 1970'lerde sağlanan sınırlı verim artışı, söz konusu kullanımın yeterliliği ve niteliği hakkında soru işaretleri uyandırmaktadır. Ayrıca makine kullanımı yaygınlaşsa bile su, gübre, ilaç gibi girdiler düşük düzeyde kullanıldığı için verim artışının fazla olamayacağını da eklemek gerekir.

Muş, Doğu Anadolu Bölgesindeki pek çok il gibi, toprak dağılımının eşitsiz olduğu bir ildir. Toprak dağılımı, Türkiye genelinde de eşitsizdir, ancak Muş'taki dağılım ülke geneline göre daha dengesizdir. İldeki işletmelerin çok büyük bölümünü küçük, hatta cüce denebilecek işletmeler oluşturmaktadır. Ancak, bu işletmelerin toprak miktarı bir hayli azdır. Buna karşın, az sayıdaki büyük işletme oldukça geniş topraklara sahiptir. 1970'te ilde 1 000 dekardan büyük 64 işletme bulunur. Bu işletmeler, aynı yıl ildeki toplam işletmelerin ancak % 0,3'ünü oluşturdukları halde, ekili toprakların % 7'sini elinde bulundurur. İl'in tümüyle pazara açılmış olmayışı, geleneksel ilişkileri beslerken, söz konusu geleneksel ilişkiler de, bir yandan pazara açılmayı güçleştirmektedir. Gerçi, marabalık vb. kişisel bağımlılık ilişkilerine dayanan çalışma biçimleri, 1970'lerde özellikle ovalık kesimlerde traktörün yaygınlaşması ve pazarla ilişkilerin görece artması sonucunda ortadan kalkmıştır. Ancak bu tür kişisel bağımlılık ilişkilerinin başka biçimleri henüz tümüyle yok olmamıştır.

	Muş		Türkiye	
	İşletmelerin tüm işletmelere oranı	İşletmelerce ekilen toprağın ekili toplam toprağa oranı	İşletmelerin tüm işletmelere oranı	İşletmelerce ekilen toprağın ekili toplam toprağa oranı
0-50 dekar	39,9	9,0	72,7	26,7
51-200 dekar	46,5	38,7	23,7	43,8
201-500 dekar	10,3	27,2	3,0	17,6
500-1000 dekar	3,0	18,1	0,5	6,5
1000+ dekar	0,3	7,0	0,1	5,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

Tablo 5:İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı (1970) (Siler ve Çınar,1979)

1970 Tarım Sayımı verilerine göre, Muş'taki tarımsal işletmelerin % 39,9'u 50 dekarдан küçük toprakları işler. Bu işletmelerin ildeki toplam ekili topraklar içindeki payı ancak % 9'dur. 51-200 dekar büyüklüğündeki işletmeler ise tüm işletmelerin % 46,5'ini oluştururken, ekili toprakların % 38,7'sine sahiptir. 201-500 dekarlık işletmelerin toplam işletmeler içindeki payı % 10,3, ekili topraktaki payı % 27,2'dir. Başka bir deyişle, orta büyüklükteki işletmeler olarak nitelenebilecek bu grubun, toprakta oldukça ağırlıklı bir payı vardır.

İlde 501-1 000 dekar genişliğindeki işletmelerin toplam işletmelere oranı % 3 gibi düşük bir düzeyde iken, bu grup ekili toprakların % 18,1 gibi önemli bir bölümünü işler. 1 000 dekarдан büyük 64 işletme ise ekili toprakların % 7'sine sahiptir. Bu işletmelerden 15'i 2 500-5 000 dekar genişliğinde, 6'sı ise 5 000 dekarдан da büyüktür.

İlde pazar için üretilen ürünlerin sınırlı olması nedeniyle, tarım işçisi kullanımı azdır. Ancak şeker pancarı tarımında yaygın bir kullanım söz konusudur. Buna karşın, Muş'tan her yıl il dışına çok sayıda mevsimlik işçi gitmektedir. 1976 DİE Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre ilin toplam 372 köyünden yalnızca 44'ü dışarıdan tarım işçisi alır, 96'sı dışarıya tarım işçisi, 174'ü inşaat işçisi gönderiyordu. Topraksız ailelerin önemli bir bölümü, köylerde toprağı olup, kent ve kasabalarda oturanların topraklarında ortakçılık ve kira-cılıkla geçinmektedir. Yöneticilerin yatılı ilköğretim bölge okulu ile ilgili yaşadıkları kişisel sorunlar hakkındaki görüşlerini yorumlarsak; yatılı okulda çalışmanın olumsuzluğunu ailesine yansıtma, yatılı okulda çalıştığı için kendine daha az vakit ayırması, yatılı okulda çalışmanın zor ve yorucu olması, yatılı okulda çalışmanın olumsuz duygular oluşturması, maddi getirisi düşük bir meslek olduğu için sorunlar yaşama kişisel sorunları belirtilmiştir.

1991 yılında ilde işlenen alan % 76,5, ekili dikili alan % 78,1, nadas alanı % 21, sebze ve çiçek alanı % 0,4, meyve sebzeçilik alanı % 0,2, daimi çayır ve mera % 22,4, işletme başına ortalama işlenen alan % 71,9'dur. Muş 1995 yılında tarım alanında ülkede 52. Sırada yer alır. İlde bitkilerin üretim değeri 3 358 255, canlı hayvanların değeri 8 079 910, hayvansal ürünler değeri 3 546 009 olmak üzere toplam tarımsal üretim değeri 149 984 174 TL'dir. 1995 yılında İlde çalışanların % 84'6'sı tarımda, % 2,2'si sanayide ve % 2,2'si ticarete yer alır.

	1996 hektar	1996 ton	2018 Hektar	2018 ton
Toplam	212 085	489 178	216 304	2 398 584
Parfümeri,eczacılıkvb.bitkiler,şekerpancarı ve yem bitkileri tohumları	427	29	---	---
Patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular	30 995	33 493	3 169	6 451
Saman ve ot (yem bitkileri)	5 517	20 564	65 377	1 656 128
Tahıllar	156 652	139 538	133 670	374 945
Yağlı tohumlar	2 380	2 660	5 367	9 764
Şeker imalatında kullanılan bitkiler (şeker pancarı)	12 459	288 083	8 576	351 144
Tütün	3 455	4 811	146	152
Sebze	2 575	---	3 856	---
Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı	202	---	845	---

Tablo 6: TÜİK Verilerine Göre Tahıllar ve Diğer Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarları, 1996-2018 (Hektar/Ton)

2000 yılında ilde Kırsal Nüfus Başına Tarımsal Üretim Değeri 734 milyon TL, Tarımsal Üretim Değerinin Türkiye İçindeki Payı % 0,81'dir. 2013 yılı bitkisel üretim değerine göre il 296 milyon TL ile ülkede 65. Sırada yer alır. İl canlı hayvanlar değeri bakımından 1 146 milyon TL ile ülkede 13. sırada, hayvansal ürünler değeri 365 131 bin TL ile ülkede 13. sırada yer alır. 2016 yılında Muş'ta toplam işlenen tarım alanı ve uzun ömürlü bitkiler 26 0054 (hektar), toplam işlenen tarım alanı 259 069 hektar, işlenen tarım alanı / Ekilen 212 575 hektar, işlenen tarım alanı / Nadas 42815 hektar, işlenen tarım alanı / Sebze 3 679 hektar, toplam uzun ömürlü bitkilerin alanı 985 hektar, uzun ömürlü bitkiler / Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı 619 hektar, uzun ömürlü bitkiler / Bağ alanı 367 hektar ve yem bitkileri 68 355 hektardır.

Muş İli Kalkınma Bakanlığı'nın Bölgesel Kalkınma içinde TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) 2. Düzeyde bölge birimi içinde yer alır. TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkari bölgesi cari fiyatlarla bölgesel gayrisafi katma değerinin sektörel paylarına bakıldığında hizmetler sektörü 2011 yılında %61,8 ile en büyük payı oluşturmaktadır. Yine aynı yılda tarım sektörü % 23,0 ile ikinci sırada gelmektedir.

2007 yılında Cari fiyatlarla bölgesel gayri safi katma değerde ülkenin tarım alanındaki payı %8,5, sanayi alanındaki payı % 27,8, hizmetler alanındaki % 63,7 iken ilde bu oranlar tarım alanında % tarım alanındaki payı %22,5, sanayi alanındaki payı % 15,3, hizmetler alanındaki % 62,4 şeklindedir. 2011 yılında ise Cari fiyatlarla bölgesel gayri safi katma değerde ülkenin tarım alanındaki payı %9 sanayi alanındaki payı % 27,5, hizmetler alanındaki % 63,5 iken ilde bu oranlar tarım alanında % tarım alanındaki payı %23, sanayi alanındaki payı % 15,2, hizmetler alanındaki % 61,8'dir.

2016 yılında Muş'ta bitkisel üretim değeri 390 359 TL, kişi başına bitkisel üretim değeri 960 TL, 2016 yılında Muş'ta tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin hasat edilen alanına ve üretim miktarına bakıldığında şeklinde toplam 212 605 hektar ve 2 215 302 tondur. Bunun içinde işlenmemiş tütün 241 hektar/340 ton, patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular 2 604 hektar/ 6 061 ton, saman ve ot (yem bitkileri) 68 355 hektar/ 1 619 732 ton, şeker imalatında kullanılan bitkiler (şeker pancarı) 7 640 hektar/ 352 031 ton, tahıllar 130 724 hektar/231 431 ton ve yağlı tohumlar 3 042 hektar/ 5 707 ton alan ve üretime sahiptir.

3. Ormancılık Faaliyetleri

İl toprakları orman örtüsü bakımından çok fakirdir. İl tarımın en önemsiz kolu ormancılıktır. Muş'ta ormancılık tarımın en önemsiz koludur. Güneydoğu Toros Dağları'nın uzantıları üzerine yayılmış olan Muş'ta, dağlar eski çağlarda gür ormanlarla kaplıdır. Başboş otlatma ve olumsuz insan etkileri sonucu, bu ormanların büyük bölümü çiplaklaşmıştır.

1980 Orman Envanteri 'ne göre, Muş'un orman alanı yaklaşık 78 000 hektar olup il alanının % 9,5'ini kaplamaktadır. Türkiye ortalaması ise bunun çok üzerinde ve % 26 dolayındadır. İlde ayrıca 19 500 hektar fun-dalık bulunmaktadır. Böylece, orman-funda alanı toplamı 97 500 hektara ulaşmakta ve il alanı içindeki payı % 11,9'a çıkmaktadır. Ormanların % 2,6'sı normal koru, % 1,9'u bozuk koru, % 93'ü normal baltalık ve % 2,5'u bozuk baltalıktır.

Baltalık ormanları genellikle meşe ağaçlarından oluşmaktadır. Meşe ağaçlarından oluşan koru ormanları, genel orman alanının çok küçük bir bölümünü meydana getirmekle birlikte, bu koruların yarısından fazlası oldukça yüksek verimlidir. Bu koru-larda yılda ortalama 6 000 m³ dolayında hacim büyümesi olmaktadır.

İl ormanları daha çok baltalık açısından önem taşımaktadır. Baltalık işletmelerinin çok büyük bölümü verimli işletmelerdir ve yılda ortalama 52 000 ster (İster 0,750 m³) hacim büyümesi yapmaktadır. Hacim büyü-mesinin tümü yakacak odun olarak orman-dan çıkartılmakta ve yörede kullanılmakta-dır. Üretilen yakacak odun 6861 sayılı Orman Yasasının ilgili maddesine göre, maliyet tutarına yakın bir fiyat karşılığında, önce orman köylülerine satılmakta, daha sonra köylü üreticiler tarafından pazara sunulmaktadır.

Orman Bakanlığı'nın 1973 verilerine göre, Muş'ta orman içinde bulunan 19 köyde 8 400 kadar, orman bitişiğinde bulunan 27 köyde ise 15 500 dolayında olmak üzere, toplam 46 köyde 23 900 kişi yaşamaktadır. Ormancılık Araştırma Enstitüsü'nün 1976'da sonuçlanan incelemeleri ise, orman köylerinde yaşayan faal nüfusun ancak % 2,4'ünün taşıma işlerinde mevsimlik olarak çalıştırılabileceğini göstermiştir.

Muş'ta ormanlık alanlarda yaşayan köy-lü nüfus fazla olmadığı için, kişi başına düşen baltalık alan oldukça yüksektir. 1980 verilerinde orman köylerinde kişi başına 3,1 hektar baltalık alan düşmektedir. Muş'ta ağaçlandırma, orman köylerini kalkındırma ve yol yapım çalışmaları çok yetersiz düzeydedir. Ağaçlandırma çalışmaları 1970'lerin sonlarına doğru ağırlık ve-rilmeye başlanmıştır. 1938'den 1977 sonuna değin ilde yalnızca 21 hektar alan ağaçlandırılabilmiştir. Ağaçlandırma için gereksinim duyulan fidanlar, 1958'de kurulan ve 3 milyon fidan kapasiteli Muş Fidanlık Müdürlüğü'nden sağlanmaktadır. 170 dekar alanda çalışmalarını sürdüren Muş Fidanlık Müdürlüğü, 1982'de 3 milyonun üzerinde ibrelili, 240 000 dolayında yapraklı fidan üret-miştir. İlde orman yolu yapımı, 1980'lerde canlanma içine girebilmiştir. 1982 sonuna değin 161 km orman yolu yapılmıştır.

4. Hayvancılık Faaliyetleri

Hayvancılığın il ekonomisindeki belirleyici yerine karşılık, hayvan ürünlerini işleyecek hemen hemen hiçbir tesisin olmayışı da, bu faaliyetin gelişmesine engel olmaktadır. Hayvancılık, Muş'ta tarımın en önemli koludur. Dahası, il ekonomisinin esasını hayvancılık oluşturur. Ziraat Bankası 1977-1978 verilerine göre il toplam tarımsal değerinin % 70'e yakınının hayvancılık kesimindedir. Muş, Türkiye'nin başlıca hayvancılık alanı olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin ortalarında yer alır. Engebeli il toprakları, tarla tarımını yer yer engellediği için, hayvancılık geniş kitlelerin tek geçim kaynağı olarak belirir. Belirli yörelerde hayvancılık ikinci uğraş olarak da çok önemlidir. Hayvancılık bölge genelinde olduğu gibi, Muş'ta da geleneksel bir özellik taşır. Hayvancılık esas olarak mera hayvancılığı biçimindedir. Yoğun otlatma ve bakımsızlığa bağlı olarak meralarda verim çok düşmüştür. Hayvancılığa geri yöntemler egemendir. Besi hayvancılığına geçişin ilk adımları 1970'lerde atılmışsa da çok yetersiz kalmıştır. Yem yetersizliği yüzünden sürü sahipleri hayvanlarını ilkbaharda erkenden meraya salar. Kışın ahırlarda ve ağıllarda yapılan besleme ise çok yetersizdir. Geri yöntemler yalnızca hayvan yetiştiriciliği ile sınırlı kalmaz. Yetiştirilen hayvanların pazarlanması, taşınması, tüketim merkezlerine ulaştırılması da geri yöntemlerle yapılır. Bu yöntemler hem ciddi üretim kayıplarına yol açar hem de üreticinin emeğinin değerini bulamamasına neden olur.

Yeterli beslenme olanaklarından yoksun olan hayvanların verimi doğal olarak çok düşüktür. Zaten ilde hayvancılık, hayvansal ürün üretimi amacıyla değil, hayvanların canlı olarak satılması amacıyla yapılır, Hayvansal ürünleri işleyen sanayilerin gelişmediği, Et ve Balık Kurumu'nun bir kombinasyonunun olmadığı ilde, yetiştirilen küçükbaş hayvanların nakli ve pazarlanması da ilkel yöntemlerle yapılır. Muş büyük bir üretim merkezi olmasına karşın canlı hayvan pazarlamasında Gaziantep, Van, Erzurum, Elazığ vb. gibi merkezlere bağımlıdır. 1980'lerin başında ilden en çok Gaziantep'e ve Tatvan'a canlı hayvan yolları, öte yandan bu hayvancılık merkezinde hayvansal ürünler üretimi çok yetersizdir.

Mera alanları köylerin ortak mülküdür. Ancak, hayvan yetiştiricilerinin her biri bu araziden en üst düzeyde yararlanmaya çalışır. Büyük sürü sahipleri çeşitli ilişkilerine dayanarak, meraları kendi çıkarları için kullanmaya çalışırlar. Muş'ta 1950'de 127.000'e yaklaşan sığır sayısı, düzenli bir biçimde artarak, 1960'ta 158 000'i aşmış, 1980'de ise 464 000'e yaklaşmıştır. 1980'de Türkiye sığır varlığının % 2,9'u Muş'tadır.

Besi hayvancılığının ilk adımları 1970'lerde atılmışsa da etkisi çok sınırlı kalmıştır. İlde 1983'te tek bir yem fabrikasının dahi olmayışı ve Varto'da kurulması kararlaştırılan fabrikanın yapımının sürmekte oluşu, bu alandaki yetersizliğin önemli bir göstergesidir. Muş ekonomisine tarım kesimi egemendir. Uzun bir süre kapalı ekonomi koşullarında yaşayan ve oldukça durağan bir yapı gösteren tarımda ise hayvancılık ön planda yer alır.

Muş'ta çok sayıda manda da bulunur. Muş, Doğu Anadolu'da en çok manda beslenen illerden biridir. 1950'de 16 000 dolayında olan manda sayısı, 1960'ta 28 000'i, 1980'de ise 52 000'i aşmıştır. 1980'de ülke genelindeki manda varlığının % 5'inden biraz fazlası Muş'ta bulunur.

Muş, Hayvancılığı Geliştirme Projeleri Genel Müdürlüğü'nce (HAY-GEP) uygulanan 5 büyük projeden dördüncüsünün kapsamına girmiştir. 1979'da uygulamasına başlanan ve 5 yıl sürecek olan proje, öteki kimi illerdeki ilçelerin yanı sıra Muş'un ilçelerinde de uygulanmaktadır. Muş, Türkiye'de koyun yetiştiriciliğinin en yoğun olarak yapıldığı illerden biridir. İlde özellikle mor karaman ırkı koyun yetiştirilir. İlkel yöntemlerin egemen olduğu bu uğraşta, koyun esas olarak eti için yetiştirilir ve il dışına satılır. Et, süt ve yapağı verimi düşüktür. Ortalama yapağı verimi 1 kg'dır. Türkiye genelinde ortalama yapağı veriminin 1,3-1,5 kg, olduğuna göre ilin yapağı veriminin çok düşük olduğu ortaya çıkar.

Hayvansal Ürünler	1960		1970		1980		1996	2018
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	Üretim
Toplam Süt	48.819	1,16	72.645	1,69	152.610	2,77	178 579	356 053
Koyun Sütü	7.240	0,82	9.955	1,16	18.275	1,55	69 750	40 556
Keçi Sütü	---	---	---	---	---	---	9 267	13 083
İnek Sütü	30.870	1,38	49.585	1,94	109.325	3,20	95 441	299 118
Manda Sütü	7.780	3,02	9.610	3,44	19.900	7,27	4 121	3 296
Yapağı	440	0,93	695	1,47	1.215	1,98	---	---
Kıl	91	0,88	130	1,47	185	1,99	---	---
Bal	31	0,32	144	0,97	189	0,75	347	581
Tavuk Yumurtası (adet)	8.000.000	0,60	4.380.354	0,23	5.743.000	0,14	60 720	---
Toplam Et	---	---	367	0,18	470	0,23	139	---
Koyun Eti	---	---	105	0,13	160	0,24	---	---
Sığır Eti	---	---	80	0,08	80	0,07	---	---
Kıl Keçisi Eti	---	---	175	0,78	225	1,36	---	---
Köyün Derisi	---	---	11.960	0,15	15.780	0,23	---	---

Kıl Keçisi Derisi	---	---	16.375	0,93	17.920	1,40	---	---

Tablo 7: 1960-2018 Arasında Muş'ta Hayvansal Ürünlerin Üretim ve % Değerleri (DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar; TÜİK, Bölgesel İstatistikler, Tarım İstatistikleri İlgili Yıllar)

İlde, koyun başına süt verimi 32 kg dolayındadır. Kıvırcık koyunun yılda ortalama 60-90 kg süt verdiği düşünülürse, Muş'ta koyun sütü veriminin de çok düşük olduğu görülür. Muş'ta koyun sayısı düzenli olarak artmış, 1950'de ilde 252 000 dolayında koyun varken, bu sayı 1960'ta 452 000, 1980'de ise 1 milyon 132 bin dolayına çıkmıştır. 1980'de ülkedeki toplam koyunların ise % 23'ü Muş'ta bulunur. Muş'ta sığır da çok beslenir. Sığırdaki egemen ırk Doğu Anadolu kırmızısıdır. Kars yöresinden gelen göçmenlerin getirdiği zavot ırkı sığırlar da oldukça yaygındır. 1970'lerin başında, özellikle Alparslan Devlet Üretim Çiftliği'nin çabaları ile montofon ve İsviçre esmeri ırkları ile melezleme çalışmalarına geçilmiştir. Ancak, bu çalışmalar henüz başlangıç aşamasındadır. TSKB'nin 1970'lerin sonundaki verilerine göre ildeki sığırların ancak % 5 kadarı kültür ırkına çevrilebilmiştir.

Muş'ta inek süt verimi düşüktür. Bu verim 1980'de inek başına yılda 630 kg'dır. Aynı yıl Türkiye genelinde ortalama süt veriminin 575 kg olduğu göz önüne alınırsa, Muş'ta inek sütü veriminin Türkiye ortalamasının biraz üzerinde olduğu görülür. Bununla birlikte, safkan kültür ırklarından Türkiye'de yılda 3 000-5 000 kg süt alındığı düşünülürse, ilde genel olarak inek sütü veriminin düşüklüğü ortaya çıkar.

Muş'ta et üretimi çok sınırlıdır. İlde yetiştirilen hayvanların büyük çoğunluğu canlı olarak il dışına satıldığı için ilde çok az et üretilir. 1970'te ancak 370 tona yaklaşan et üretimi, 1980'de 470 tona çıkar. Bu yılda, il et üretiminin Türkiye içindeki payı % 0,2'nin biraz üzerindedir.

Et ve Balık Kurumu'nun 1982'de açmayı tasarladığı kombinanın bazı binaları yapılmıştır. Kombinanın yıllık keşim kapasitesi 45 000 büyük baş ve 360 000 küçükbaş hayvan olarak tasarlanmıştır. İl toplam süt üretimi 1960'ta yaklaşık 49 000 ton iken, 1980'de 153 000 tona yaklaşmıştır. 1980'de il süt üretiminin Türkiye içindeki payı % 2,8'e yakındır. Toplam süt üretiminin büyük bölümünü inek sütü oluşturmakta, bunu manda sütü ve koyun sütü izlemektedir. 1980'de 109 000 ton inek, 20 000 ton kadar manda ve 18 000 ton dolayında koyun sütü elde edilmiştir. Aynı yıl, ilde üretilen manda sütünün Türkiye içindeki payı % 7,3, inek sütünün payı % 3,2 ve koyun sütünün payı % 1,6 olmuştur.

İlde üretilen sütün önemli bölümü, dışardan gelen tüccarlarca alınır ve peynir vb. yapımında kullanılır. 1983 başında Muş'ta süt işleme tesisi olarak yalnızca Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nun bir fabrikası bulunur. Bu tesisin yıllık kapasitesi 6000 ton çiğ süt işleme ve 3 600 ton teleme peyniri ile 600 ton yoğurt üretimidir. Ancak, tesis 1978'de yalnızca 560 ton çiğ süt alımı yapmıştır. 1980'lerin başında Muş'ta özel kesime ait süt işleme tesisi bulunmaz.

Öteki hayvansal ürünlerden yapağı ve kıl hayvancılığının önde gelen ürünleri arasındadır. 1980'de ilde 1 215 ton yapağı ve 185 ton kıl üretilmiştir. Aynı yıl her iki ürünün Türkiye içindeki payları % 2'ye yakın olmuştur.

İlde tarımsal mücadele devlet mücadelesi ya da devlet yardımı ve halk mücadelesi olmak üzere iki kanaldan yürütülmektedir. 1982'de tarla faresine karşı 2 150 hektarda, çekirgeye karşı 1 200 hektarda, süneye karşı 280 hektarda devlet yardımı ile mücadele edilmiştir. Aynı yıl, halk eliyle 340 hektarda yonca, 110 hektarda tütünde mavi küf ve 260 hektarda yine tütünde yaprak biti mücadelesi yapılmıştır.

Cinsi	1996	2018
Koyun	1 444 870	829 804
Keçi	242 600	211 298
At, katır ve eşek	10 380	5 572
Dana ve buzağı (dişi)	---	43 398
Dana ve buzağı (erkek)	---	37 335
Düve 1-2 yaş	---	40 888
İnek (2 yaş ve üzeri)	108 297	129 586
Sığır 2 yaşın altında	79 350	---
Boğa ve öküz (2 yaş ve üzeri)	15 653	15 814
Manda	8 010	7 342
Tosun 1-2 yaş	---	32 179
Kümes Hayvanı	849 050	511 128

Tablo 8: Muş Hayvan Varlığı (TÜİK, 1996, 2018)

2016 yılında ilde 38 602 baş dana ve buzağı: erkek, 37 796 baş dana ve buzağı: dişi, 31 129, 31 129 baş tosun: 1-2 yaş, 36 413 baş Düve: 1-2 yaş, 131 349 baş inek: 2 yaş ve üzeri, 19 491 baş boğa ve öküz: 2 yaş ve üzeri, manda baş 7 435, koyun baş 832 511, keçi baş 188 631, 5 866 baş at, katır ve eşek ve 452 929 baş kümes hayvanları yer alır. 2016 yılında ilde hayvansal ürün olarak 296 080 ton inek sütü, 3 035 ton manda sütü, 32 549 ton koyun sütü, 9 565 ton keçi sütü ve 505 ton bal elde edilir. 2016 yılında canlı hayvanlar değeri 1 696 814 000 TL, hayvansal ürünler değeri 478 759 000 TL, kişi başına canlı hayvanlar değeri 4 174 TL ve kişi başına hayvansal ürünler değeri 1 178 TL'dir.

5. B.MAKİNELİ TARIM, GÜBRE KULLANIMI VE SULAMA

5.1. Makineli Tarım

Doğal koşullara bağımlılığın ağır bastığı Muş'ta, 1970'lere gelinceye değin tarımda makineleşme çok sınırlı kalmıştır. Gerçi Türkiye genelinde olduğu gibi Muş'ta 1950'lerde birtakım modern tarım araçlarının kullanımı bir miktar artmıştır, ama bu alanda ciddi bir atılım ancak 1970'lerde gerçekleşmiştir.

1950'de Muş'ta yalnızca 8 traktör vardır. Aynı yıl, Türkiye'deki toplam traktör sayısı ise 9 905'tir. 1957 yılında ilde 38 adet biçerdöver ve 88 adet traktör yer alır. 1959'da ise ilin traktör sayısı 112'ye, 1970'te 895'e, 1975'te 905'e yükselir. 1970'lerin ikinci yarısında traktör kullanımı hızla yaygınlaşır. 1977'de 1 729 olan traktör varlığı, 1980'de 2 458'e ulaşır. 1980'de ülkedeki her 1 000 traktörden yaklaşık 6'sı Muş'ta bulunur.

İl 1970'lerde, traktör dışındaki modern tarım araçlarının sayısı da, önemli ölçüde artar. 1970-1980 döneminde, harman makinesi sayısı 114'ten 1 420'ye, motopomp sayısı 123'ten 2 138'e, mibzer sayısı 235'ten 2 217'ye çıkar. Bu arada geleneksel tarım araçları önemli ölçüde düşer. Bu düşüş, dövende % 61, karasabanda % 72, hayvan pulluğunda % 85 dolayındır. İlde 1983'te traktör başına ekili alan % 47,99'dur. 1983'te traktör sayısının 1973'e oranında 4,3 oranında bir artış olur.

	1996	2018		1996	2018
Pulluk	5 480	6 810	Su pompası	1 522	2 893
Ekim makinesi	461	1 737	Biçerdöver	5	---
Gübre dağıtma makinesi	1 615	2 267	Traktör	4 471	12 686

Tablo 9: Muş'ta Tarımda Makineleşme(TÜİK,1996, 2018)

TÜİK'ten elde edilen verileri göre 1996 yılından 2018 yılına kadar traktör sayısında 2,83 oranında, ekim makinesinde 3,76 oranında bir artış olmuştur. Su pompası neredeyse iki katı artarken, gübre dağıtma makinesindeki artış da 1,5'e yakındır.

6. Gübreli Tarım

Muş'ta gübre kullanımı son derece azdır. Gübre kullanımı şeker pancarı üretimiyle birlikte, 1970'lerin ikinci yarısında biraz yaygınlaşmışsa da, yetersizdir. Bunun da, hem üretilen ürünlerin türleri hem de üreticilerin büyük çoğunluğunun düşük gelirli olması etkilidir. Zengin hayvan varlığı nedeniyle, doğal gübre bol ise de, elde edilen doğal gübre bitkisel üretimden çok ısınmak için kullanılmaktadır.

Muş'ta 1965'te yalnızca 200 ton, 1970'te ise 525 ton yapay gübre kullanılmıştır. Bu miktar daha sonra artmış olmakla birlikte Muş yine de ülkede yapay gübre kullanımının en az olduğu illerden biridir. İlde, 1965-1980 döneminde belirli yıllarda kullanılan yapay gübre miktarı (ton olarak) tabloda yer almaktadır. 1979'da doruğuna çıkan yapay gübre tüketimi hükümetin gübre sübvansiyonunu kaldırması üzerine, 1980'de ülke genelinde olduğu gibi ilde de düşmüştür. 1984 yılında hektar başına 47 Kg gübre kullanılır.

Yıllar	Azotlu	Fosforlu	Potastı	Toplam	Yıllar	Azotlu	Fosforlu	Potastı	Toplam
1965	130	70		200	1977	7 200	7900	50	15 150
1970	375		150	525	1978	9 800	9200		19 000
1975	950	1300		2 250	1979	9 850	12 600	100	22 550
1976	4 900	6 600	100	11 600	1980	6 000	2 300		8 300

Tablo 10: Muş'ta Gübre Kullanımı (DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar)

7. Sulu Tarım

Muş, sulama kaynakları bakımından oldukça zengindir. Murat Irmağı ve bu ırmağa dökülen Karasu, belli başlı su kaynaklarını oluşturur. Ayrıca özellikle kuzey yöresindeki dağların eteklerinden doğan çok sayıda akarsular vardır. Ancak, bir yandan il topraklarının tarla tarımına elverişsizliği, bir yandan da sulama, taşkın önleme, drenaj benzeri tesislerin yapılmamış oluşu, zengin akarsuların tarıma bir yarar sağlamadan akıp gitmesine yol açmaktadır.

Muş, su kaynakları bakımından oldukça zengindir. Başlıca su kaynakları akarsulardır. Ancak, gerekli sulama tesisleri yapılmadığından bu kaynaklardan çok az yararlanılabilmektedir. 1976 DİE Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre, Muş'taki toplam 372 köyden 233'ünün sulama suyu kaynağı vardır. Bu köylerden 16'sı barajdan, 180'i akarsulardan, 14'ü kuyulardan, 7'si arazyenden ve 16'sı öteki kaynaklardan yararlanmaktadır.

İlde sulama çalışmaları 1970'lerde başlamış, 1980'lerin başında hızlanmıştır. Bu gelişmede, 1970'lerin sonunda şeker pancarı tarımına geçiş de etkili olmuştur. DSİ, 1970'lerde çeşitli sulama kanalları yapmıştır. 1983 başında Merkez İlçe'de 11 200 hektar, Bulanık'ta 4 900 hektar, Varto'da 4 100 hektar, Malazgirt'te 225 hektar olmak üzere 20 000 hektarı aşkın alan devlet eliyle sulamaya açılmıştır. Aynı yıl, 26 000 hektar alanda da halk sulaması yapılır. Böylece, toplam sulanan alan 46 000 hektarı aşar. Ekonomik açıdan Muş'ta 33869 ha sulanabilir arazi vardır. 1984 yılında 13060, 1988 yılında 16810 ha alan DSİ tarafından sulanabilir hale getirilir. İlde sulanabilir arazi % 49,63 oranında ilave edilmiştir. KÖY Hizmetleri'nin sulanabilir arazi alanı 1984'te 15481, 1988'de 18403 hektar % 54,34 oranında sağlanır.

İlde sulama kadar önemli bir başka konu da drenajdır. Drenaj çalışmalarının yetersizliği nedeniyle, taşkınlar topraklara ve ürünlere büyük zarar vermektedir. Muş Ovası'nın büyük bölümü bu nedenle kullanılmamaktadır.

8. SONUÇ

Bu çalışmada Muş'un de tarım ve hayvancılık alanındaki verileri kendi ve ülke değerleri ile kıyaslanarak Cumhuriyet tarihi içindeki gelişmesi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Muş ekonomisinin temelini tarım oluşturmaktadır. İl faal nüfusunun önemli bir kesimi de tarımda çalışmaktadır. İl ekonomisinde önem arz eden tarımsal faaliyetler, mevsim şartlarına bağlı olarak yapılmakta olduğundan istenilen seviyede değildir. İl tarımının ana kolunu hayvancılık oluşturmaktadır. Hayvancılık genellikle mera hayvancılığı biçiminde yapılır ve canlı hayvan yetiştiriciliğine yöneliktir. Eski zamanlarda göçebe aşiretlerce yapılan hayvancılık artık yarı-göçerlerce yapılmaktadır. Kışın köylere çekilen sürü sahipleri, yazın yaylalara çıkmaktadır.

İldeki başlıca bitkisel üretim alanı Muş Ovası'dır. Ancak ilkbaharda karlar eridiğinde bazı alanları bataklığa dönüştüğünden bitkisel üretime tam olarak elverişli değildir.

1972 yılında DPT tarafından 8 ana grupta 53 değişkene göre illerin Sosyo-ekonomik gelişmişlik indeksleri belirlenir ve bu endeks değerlerine göre ülkede gelişmiş ve az gelişmiş iller tespit edilir. Muş ülkede 65.sırada yer alır. İl bu değeriyle ülkede KÖY arasına alınır. İl tarım göstergelerinde 53., yer alır.,

İlin tarım alanında istenilen seviyeye gelmesi için tarım alanında yapılan yatırımlar ilin ihtiyacına yönelik olmalıdır. Tarımsal faaliyetlerde hala devam eden ilkel alet kullanımı yerini modern aletlere bırakmalıdır. İlin coğrafi şartlarının yanında ve miras yoluyla da tarım arazilerinin parçalı olması tarımda verimliliği düşürmektedir.

Muş'un 1990 sonrasında başlayan önlenemeyen göç ile nüfus azalır. Bu azalan nüfus ilde tüm sosyo ekonomik göstergeleri diğer illere göre geriler. İl tüm sektörlerdeki değerlerinde 1996 yılına göre ilerlemesine karşın diğer illerin ilerlemesi daha fazla olması ve göç nedeniyle genelde geriler. Göçün engellenmesi ile birlikte bitkisel ve hayvansal ürünler üretiminde elde edilen ürünleri değerlendirecek sanayi tesislerinin yapılması il ekonomisinin temelini oluşturan tarımın iyileşmesi için önemlidir.

KAYNAKÇA

Akbank, (1980), Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978), İstanbul.
Alibekov, İ. Velibeyoğlu, (1996), "1923 Yılı İzmir İktisat Kongresi ve Onun Türkiye Cumhuriyeti İktisadi Tarihindeki Yeri", Uluslararası II. Atatürk Sempozyumu 9-11 Eylül 1991, Ankara, C. I.

- Aydemir, Şevket Süreyya, (1999b), İkinci Adam, C. I, Remzi Kitabevi, İstanbul.
....., (1999a), İkinci Adam, C. II, Remzi Kitabevi.
Boratav, Korkut, (1997), İktisat Tarihi 1908-1980, Çağdaş Türkiye IV, 1908-1980, Cem Yayınları, İstanbul.
Çınar, Mine ve Silier, Oya, (1979), İdari Bilimler Araştırma ve Uygulama Enstitüsü, Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
DİE, (1950); Ziraat Sayımı Neticeleri.
-----, (1960); Ziraat Sayımı Neticeleri.
-----, (1970); Ziraat Sayımı Neticeleri.
-----, (1980); Ziraat Sayımı Neticeleri.
Muş İli Tarımsal yatırım Rehberi, Gıda tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Tarımsal Yatırımcı Danışma Ofisi.Erişim: 01.04.2019.
TÜİK, (1996); İstatistiki Göstergeler, Bölgesel İstatistikleri, Tarımsal Veriler.
-----, (2018); İstatistiki Göstergeler, Bölgesel İstatistikleri, Tarımsal Veriler.
Toprak-Su, (1980), İstatistik Bülteni, Ankara.
Yurt Ansiklopedisi, (1982), Anadolu Yayıncılık, İstanbul.